

VAIMULOOLINE UNDUSK

Jaan Undusk. Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 920 lk.

Kogumiku pealkirjaks tõstetud „Eesti kirjanike ilmavaatest” tundub sellesse koondatud arvestades piisavalt avar ja samas asjakohane. Raamatu lehekülgedel pörkame küll üsna sageli ka sõnale „maailmavaade”, kuid see ei muuda sisu. Isiklikult olen eelistanud pigem „ilmavaadet”. Ilmavaade tundub hõlmavat nii vaadet eluilmale (sks *Lebenswelt*) kui ka olemise kosmilisele mõõtmele, kui mitte veel kaugemalegi. Jaan Undusk ise on raamatu ühe võtmesõna tähendusel pikemalt peatunud vaid korra. Nähtavasti võinuks Tuglase elutundesse süüvivas essees sõnastatud tutvustada ka sissejuhatavas artiklis. Seal põhjendab Undusk oma uurimisfookust järgmiselt: „Enamasti arvatakse, et vaimse töö tegija määratlusse kuulub maailmavaade juba nii-öelda loomu poolest. Iseasi, kuidas see suudetakse näiteks kirjaniku kunstiliste kujundite võrgustikust arutlevasse keelde ümber panna või ta selles konstrueerida. Mulle pole see siiski olnud iseenesestmõistetav. Vähemasti juhul, kui maailmavaate all ei mõisteta mitte lihtsalt eluliste ja kirjanduslike hoiakute, arvamuste ning harjumuste summat, vaid mingit isiklikumalt läbimõeldud ning piisavalt kirgastunud vahekorda olemise ja tunnetuse põhiküsimustega. Koos õnnestunud kirjutamisaktiga pole see vist siiski kohe antud.

Väidan veelgi riskantsemalt, et maailmavaateta kirjanik ei paku mulle lugejana ilmselt elulist huvi, kui ma ka tema teksti mõnikord suure naudinguga võin lugeda. See ülim, mida ma kirjandusest otsin, on eksistentsi esiletulek – isik, kes kehtestab taas maailma. Kui ma sellise isiku teosest leian, siis usun, et kirjanikul on olemas maailmavaade, või vähemasti – maailmavaadet” (lk 287). Maailmavaate sisule, n-ö eksistentsiaalsele

võtmele lisab Undusk ka vaimuajaloolise mõtestuse. „Kasutan järgnevalt saksa keelest laenatud mõiste „maailmavaade” (*Weltanschauung*) asemel rööbiti ka teist saksa keelest laenatud mõistet „elutunne” (*Lebensgefühl*), mis tähistab maailmavaadet kui elamustervikut. [...] Mõiste rõhutab niisiis iga maailmavaate elamuslikku tausta” (lk 287–288). Kohati tundubki, et kogumiku tuuma muudaks paremini tabatavaks ehk pealkiri „Eesti kirjanike elutunded”. See, mida Undusk nähtavaks või elavtunnetatavaks üritab muuta, pole valdavalt ju ideede maailm, vaid elumaailmad, meie pörkuvad ja põimuvad „omailmad”.

Kogumikku koondatu moodustab Jaan Unduski mitmekihilisest eesti kirjanduse alus- ja taustideestikku käsitlevast uurimuslikust loomest vaid ühe jõuliselt kasvava kihistuse. Raamat on saanud väga mahukas ja koondab sissevaateid peamiselt viimase kaheksa aasta jooksul meie mõttemaailma vähem või rohkem esileküündivalt vormida aidanud kirjanike loomingusse. Kuid Unduski bibliograafia kinnitab, et sedalaadi pealkirja alla võinuks koondada veel mitu korda rohkem väarikaid tekste. Enamgi veel, sama edukalt võinuks ta kokku panna näiteks ka raamatu saksa kirjanike maailmavaatest ja ma loodan, et sedalaadigi teost saame kord lugeda.

Lugejad, keda paeluvad eelkõige n-ö ideeajaloolised analüüsid, peavad oma ootused mõnevõrra ümber häälestama. Unduski sissevaated pole ilmselt programmiselt kavandatud kui eesti kirjameeste ja -naiste maailmavaadete kaardistus. Sedalaadi kavatsuslikkus suunaks tähelepanu eelkõige autoritele, kelle loomelaad on eesmärgipäraselt või maailmakogemuslikult „filosoofiline”. Märkigem vaid, et Unduski vahetumast huvisfäärist on kaugemale jäänud näiteks kirjanikud, kelle loomes on maailmavaateline kihistus või koguni programmiline ideoloogia arendamine olnud

rõhutatult esil (kaugemast minevikust näiteks Suits, Annist jt, tänapäevaseist Kaplinski, Valton jt).

Paljuski eelmiste sajandite saksa filosoofilisest kultuurist (mida iseloomustab omalaadne hämarus) läbi imbunud tekstid, milles oluline koht filosoofilisel kihistusel, on tänuväärset läbipaistvad, kuid samas sõnastatud taidurlikus ja säravas keeles. Undusk on ikkagi filoloog ja kirjanik ning selles mõttes on tema suhe keelega mitmekihiline. Mõtteteadusliku ranguse norme järgivad arutlused on pikitud metafooride, idioomide ja retooriliste vahemärkustega.

Nähtavasti just kirjandusteadlase taustast tulenevalt liigituvad vähemalt kogumikku koondatud tekstid žanrilt pigem esseedeks kui diskursuse- või mõisteajaloolisteks analüüsideks, st traktaatideks, mis algaksid probleemi-seadega ja päädiks tavakohase analüütilise kokkuvõttega. Unduski üsnagi eripalgelised kirjanike mõtteilmade vastupeegeldused näivad olevat sündinud sedamööda, kuidas on teda inspireerinud filosoofiline lugemus, kuidas on nähtavaks muutunud kirjanduslikud paralleelid või kuju võtnud huvi mingi probleemi vastu. Unduski kirjutuslaad sunnib esseid tähelepanelikult lugema, et teksti peidetud olulised tähelepanekud ja vaimukad analüüsid märkamata ei jääks. Mitmekülgse uurijaprofiiliga (lingvistika, semiootika, võrdlev kirjandusteadus jne) teadlase meetodiks ei ole olnud huvialuste kirjanike tööde monograafiline n-ö kaanest kaaneni läbitöötamine, neist olulistena tundunud väidete mõtete koondamine ja seejärel vaadete rekonstrueerimine. Sel moel toimetaavad ideeajaloolased ja sedalaadi uurimisžanri esindab käesolevas raamatus mõnevõrra Grenzsteini käsitlus. Undusk on pigem kogunud kallakaevaja tüüpi rajaleidja, kes aimab, kus maksab labidas maasse lüüa. Ühtede kaante vahele koondatu osutubki üsna mitmekesiseks. Kõrvuti kirjatöödega, mille üheks fookuseks on maailmavaade, leiame ka ülevaateid luuleilmadest ja elulooaatlusi, nagu seda esindavad käsitlused Kristian Jaak Petersoni ja Koidula saatusest.

Metahistoriline Undusk

Juba kogumiku sissejuhatavaks tekstiks valitud „Sakraalne ja profaanne ajalugu” osutab, et Unduski huvide spekter ületab kaugelt kirjandusmaailma piirid. Nagu arvukad, kuigi käesolevas kogumikus üksnes paari tekstiga esindatud uurimused kinnitavad, on ajalooteadvus üks Unduskile järjest tähtsamaks muutunud uurimisaineseid. Nägemus ajalooteadvuse muutuvast muustrist kuulub ka siis, kui see ei ole eksplitsiitselt välja toodud, orgaaniliselt Unduski kirjanduskäsitluste arhitektoonikasse ja väärib seetõttu tähelepanu. Nähtavaks muudetakse ajalooteadvuse muster näiteks ajaloo „üleskirjutamise” ja „ümbekirjutamise” eristamisel. Unduski kui kirjandusteadlase mõttemaailma mõistmiseks on üleskirjutamise ja ümbekirjutamise intentsioonilisel algupäral peatumine metodoloogilise kaaluga. Üleskirjutuslik ajaloo kirjutamise viis, nagu väidab Undusk, toetub (vaikivale) eeldusele, et „on olemas kaks erinevat, kuid teineteisega täpsesse vastavusse viidavat maailma: üks, esmane, kirja panemata asjade maailm, ja teine, seda kirjas adekvaatselt jäljendav ning säilitav ehk kirja pandud asjade maailm. [...] Ajalookirjutuse olemistingimuseks on kirja panemata, meeleliselt jälgitavate asjade täpne jäljendatavus kirjas, kirjutamata ja kirjutatud maailma vahelise – muidugi implitsiitse, tõsise ajaloolase poolt mitte kunagi avalikustatud – maailmise seose tunnustamine” (lk 140). Kui toetuda vaimuloolis-fenomenoloogilise päritoluga sõnavarale, siis näeme, et ajaloolase loometöös on mitmesugustel olemuskaemustel (*Wesenschau*) ja sisseelamistel (*Einführung*) tööpoolest oluline koht. Väide, et jäljendatavus nõrgenemisel kirjutamise tõelisusse „hakkab haihtuma ajalookirjutus kui žanr ning mandub ajaloo eetiline väärtus” (lk 140), seob ajalookirjutuse omadused ja selle tõsiselt võetavuse intentsiooniliste kvaliteetidega. Ajaloo ümbekirjutuse domineerimise perioodil kirjutaja autentne suhe maailmaga moonduvat ja hakkavat sõltuma kirjutaja isiku taotlusest

ja sellega kaasnevat žanri ideologiseeritus.

Kindlasti ollakse teatavatel aegadel veendunud, et narratiivi kirja panemine võib toimuda ka n-ö protokoll-lausetena. Kuid on raske kujutleda ka üleskirjutuslikku narratiivi, mis poleks ideologiseeritud (kuidas ka kroonik oma suhet tekstiga ei reflekteeriks). Veelgi keerulisemas olukorras oleme siis, kui ajalookirjutuse autentsuse kadu siduda kultuurifilosoofiliste tekstkondate vaimu halvava mõjuga. Kõige üldisemalt haakub sedalaadi kultuurikriitiline meelestatatus avarama modernsuse kriitikaga, mille kohaselt ähvardab tsivilisatsiooni areng meid olemisunustusega. Olemisunustuse maailm on aga autentsuse ja ehtsa elutunde minetanud maailm.

Võib arvata, et end sündmuste üleskirjutajatena tajujatel võib oma tegevuse suhtes olla mõningaid illusioone. Ilmselt on need mõjutanud ka meile pärandatud tekste. Tõsi, tänapäevane massikommunikatsioonist ja päevakajalisest läbiimbunud narratiivide turg jätab ka ajalookirjutusele tsivilisatsioonilise jälje. Kuid siiski on teatavat laadi intentsioonilisus piisavalt tunnuslik vastandamaks kroonikute tegelikke kirjutamispraktikaid tänapäevasele ajalooteadvusele, sh ka ümberkirjutamispraktikatele. Objektiivsed kultuurilised raamid, mida Undusk on iseloomustanud ka metahistoriliste narratiividena, tunduvad universaalsed.

Unduski intentsioonikäsitluse kohaselt liigituks Läti Henrik ajaloo üleskirjutajate hulka. Kuid nagu samas selgub, on tema töö alusloimeks metahistorilised narratiivid. Henriku metanarratiivid on sakraalsed, nende allikaks on pühakiri. Krooniku tekst sündivat evidentside (nendeks on ilmselt Henrikuni jõudnud „asjade käigu” ja sündmuste kohta käinud väited, lokaalnarratiivid jne) ning metahistoriliste narratiivide dialogis. Unduski kinnitusele on Henriku kroonika teksti kaalukus (kui mitte isegi selle tõeväärtus) suurem, kui arvatakse. Arutlus toetub kahele peamisele eeldusele. Kuid Henriku kroonika metahistorilise raami

kujundavad sakraalne mõtlemismaterjal ja sõnavara, metanarratiivsete figuride repertuaar olevat rikkam, kui seda on arvatud. Teiseks peitub Henriku töömudel (kooskõlas ajaloo üleskirjutamise intentsiooniga) hoiak, mida võiks käsitleda ka „intellektuaalse aususe eeldusena”. Teiste sõnadega suhestab Henrik evidentse (temani ulatunud „teateid tegelikkusest”) nende autentsust säästval viisil metanarratiividega. Undusk toob näite: „Kui Henrikul õnnestus leida Piiblist mingi tabav, veenev väljend näiteks Dabreli ja tema liivlaste jaoks ning projitseerida need selle varal igaviku foonile, siis läks tema ajalookirjutus korda. Siis oli ta tõeline ja usaldatav ajaloolane, see, kes ei kajastanud mitte üksnes meeleliste tajude habrast jälge, vaid suutis ajalugu ka mõtestada, näha tema tunnetuslikku rikkust” (lk 41).

Muidugi pole meil, nagu seda tõdeb ka Undusk, ülevaadet ei Henriku pädevusse kuulunud pühakirja metanarratiividest ega evidentsidest, st ajalooliste sündmuste kohta tollal käibel olnud teadetest. Tänapäevase ajalooteaduse seisukohalt mõjutas Henriku kroonikat raamistavate metanarratiivide rikkus ehk küll tema teksti kommunikatiivsust. Kuid sellest teadmisest ei saa teha järeldusi krooniku kirja pandu usaldusvääruse kohta ja vaimuloolise uurimise vaatenurgast polegi see nii väga oluline. Peamine on taastada/taasluua see loomeinnustuste „kangas”, milles toonane kultuuriteadvus vibreeris ja sõlmus.

Natuke ootamatul kombel (vaimuloolise traditsiooni hoiakuid arvestades) ei reserveeri Undusk religioossetele metahistorilistele narratiividele (mis pole intentsiooniliselt ju pelgalt instrumentaalsed) ajaloo üleskirjutamisel erilist kaalu. „Sedasorti vastavused profaanse teksti ja piiblisõna vahel olid keskaegsele ajalookirjutajale sama tähtsad, kui on moodsale uurijale majanduslike, sotsioloogiliste või bioloogiliste mõjutegurite analüüs,” (lk 41) üldistab Undusk (vt ka lk 58, 569). Seejuures näeb ta koguni paralleeli kirikuteenritest ja stalinistidest augurite toimetamiste vahel.

Nähtavasti on siiski põhjust küsida: kas tänapäeval on tõesti saanud valdavaks n-ö ajaloo ümberkirjutamine? On ju keskaja kroonikadki valdavalt algtekstide ümberkirjutused. Üleskirjutamist soosiv ajaloo kulgemine pole samuti otsa lõppenud. Üha arvukamalt leidub ajaloo suupärastajate kõrval nii akadeemilisi uurijaid kui ka mälestusi, kroonikaid jms kirja panevaid inimesi, kes ei kahtle hetkegi selles, et on jäädvustanud kogetu „Wie es eigentlich war“.

Kirjanike loomingu loov mõtestaja

Ehkki Unduski huvikese näib viimasel ajal üha enam nihkuvat metahistooriliste probleemide suunas, domineerib käesolevas kogumikus huvi kirjanike maailmade vastu. Unduskit inspireerib nende loomes vaimselt konstitutiivsete aspektide nähtavaks muutmine. Viimased kujundavad toetuspunkte intellektuaalsele ja psühholoogilisele pingele ning tõstavad teosed, nagu Undusk ka ise väidab, sedakaudu talle huvi pakkuvate hulka.

Kirjanike maailmavaate vaimulooline uurimine tähendab eelkõige viimaste elamusmaailma sisseelamist. Elamusmaailmade nähtavaks muutmine eeldab, et neid põhistavad kogemused tuleb suhestada kontseptuaalse kaaluga sõnavarasse. Viimane tähendab aga märksõnade, märgilise tähendusega autorite, teoste jne kaasamist. Sedakaudu seonduvad uurimused avarama tähendusmaailmaga. Selles suunas juhivad juba kirjatööde pealkirjad, nagu: „Eksistentiaalne Kreutzwald“, „Melanhoolne Luts“, „Panteism ja inimsuhted“, „Eesti Pindaros“ jne. Sissevaated kirjameeste ja -naiste loome maailmavaatelistesse mõõdetesse näivad kuhu võtvat sedamööda, kuidas mõni huvitav leid, paralleel või mõttekäik kirjutajat inspireerib. Pidevalt esile kerkivad rööbitused, mõttearendused, ootamatud seosed jne pakuvad Unduskile üha uut ja uut avastamisrõõmu ning jutustamislusti.

Kohati muutub Unduski kirjutamisviis lausa pillavaks. Probleemi püstitamisele järgneb lehekülgede viisi sisse-

vaateid luuleteooriasse, rassismi ja melanhoolia käsitlustesse jne. Kõik see loob uurimustele vajaliku konteksti, kuid samas tundub ka, et tal on lausa kahju jätta lugejani edastamata huvitavaid seoseleide, probleemidele osutavaid arutlusi, vaadetetutvustusi jne. Haruldased pole ka vahemärkused laadis „huvitav oleks teada“, millega antakse viide kontekstile või seoste, mis väärriks veel edasiuurimist.

Kirjanike loome loov mõtestamine möödunud sajandi filosoofiate kontekstis on võimalik üksnes väga ulatusliku lugemuse toel. Käesolevasse kogumikku koondatud eelkõige vaimuloolisusega sidudes tahan osutada vaid tõigale, et Unduski uurimuste juured on kindlalt kontinentaalses filosoofias ja arutlusviisides, mille puhul tuleb eriliselt ilmsiks Unduski poolt epistemiliste probleemide keskmesse seatud keele müstilis-maagiline mõõde. Muidugi, teatavast vaatenurgast (näiteks kroonika väärtuse või kaalukuse hindamisel) haakuvad Unduski analüüsid ka nende arutlustüüpidega, mille juured on tõe koherentsiteooriates. Kuid Unduski arutluslaadil on sedalaadi filosoofiatega ühisjooni vaid formaalselt. Tõe probleem avaneb Unduski jaoks eelkõige „elutõe“ probleemina.

Vaimulooline lähenemine iseloomustab ehk kõige lähemalt Unduski viisi nii kultuuri eri kihistusi ja erinevaid loomeilmu omavahel lõimida kui ka vastandada. Nii või teisiti avaneb sedalaadi üldhoiakus (ka siis kui seda otse ei sõnastata), mida on rikastanud tänapäeva teoreetikud, saksa vaimuloolastele iseloomulik vaimu (*Geist*) ja hinge (*Seele*), kultuuri ja tsivilisatsiooni, autentse ning instrumentaalse jne eristamine ja nende vahelise pinge jõujoonte väljajoonistamine.

Unduskile omane vaimuloolis-fenomenoloogilise vaatlusviisi eelistamine peegeldub selleski, et ta peatub üsna harva ja juhuslikult teoste tegelaste sotsiaal-ajaloolisel ja poliitilisel taustal. Isegi sissevaade Tammsaare omamaailma, mille pealkirjas leidub täpsustus „Armastus ja sotsioloogia“ on tegelikult

silmapaistvalt kõrgetasemeline inim-suhete analüüs, näide sellest, kuidas sotsiaalsed, poliitilised jne vastuolud avanevad painajalikes psühholoogilistes, eetilistes jms keerdkäikudes.

Unduski analüütilise meelevalla alla langenud toimetavad eelkõige (või isegi ainult) ideede, ideoloogiate, narratiivide, mentaliteetide jne maailmas. Viimaste kui substantside või olemise koordinaatide omavaheline suhtlemine, varjatud või avalik, teadlik või teadvustamata dialoog on selleks mootoriks, mis käivitab ja hoiab kultuuri elavana ja arenevana.

Vaimulooline mõte pihustus küll juba eelmisel sajandil mitmeteks koolkondadeks, kuid Undusk on vältinud ekskluusiivse terminoloogia jõulise kaasamisega alati kaasas käivat kommunikatiivse hermeetilisuse ohtu. Ta pole uurimistööd järgalt sidunud mingite kindlamate töövõtete, analüüsiviiside või meetodiga. Muidugi võime suurema vaevata leida siit strukturalismi, psühhograafilise analüüsi, mentaliteedi ajaloo jne mõjutuste jälgi. Moodsad mõtlejad, nagu Lacan, Derrida, Deleuze jt, leiavad vaid riivamisi äramärkimist. Kuid oluline

järeldus oleks, et ka ilma moefilosoofide sõnavarale toetumata (see ei tähenda, et nad poleks olulised mõtlejad) on võimalik teha tipptasemel ja väga paeluvalt uurimistööd.

Kogumikku koondatud valiku valdavalt esseistlik vorm seab retsensendi küsimuse ette, kuivõrd mõttekas on vallandada vähegi ulatuslikumat diskussiooni mõnede sõnakasutuste (nagu näiteks ideoloogia), metafoorsete argumentide veenvuse jne üle. Probleem näib kohati sugenevat mitte üksnes žanrist, vaid vaimuloolis-fenomenoloogilisest lähenemislaadist, sellele iseloomuliku sõnavara või koguni meetodi eripärast. Seega jõuaksime juba koolkondlike pretensioonideni, need aga on üldiselt vähe-kommunikatiivsed (koolkonnad on üks-teise suhtes „kurdid“). Vaimumaaailmast saabki sisukalt ja elutunnetuslikult kõige väiksemate kadudega eelkõige vaimuteaduslikul viisil rääkida-kirjutada.

REIN RUUTSOO